

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ В ПРОГРАМОВИХ ДОКУМЕНТАХ ОУН ТА ЇЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті аналізується роль ідеології Організації українських націоналістів у процесі становлення програмових засад сучасних українських правих партій. Автор обґрунтовує значний вплив ОУН на соборницьку діяльність українських політичних партій в кінці ХХ— на поч. ХХІ ст.

Ключові слова: українські праві партії, соборність, незалежна Україна, сепаратизм, унітарність, федералізація, місцеве самоврядування, ідеологія.

Національно-визвольні рухи та розпад компартійно-радянської системи, що охопив Україну в кінці 80-х р. ХХ ст.— на початку ХХІ ст., призвели до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність базується на історичній спадщині, значне місце в якій займають ідейно-політичні напрацювання і практична діяльність Організації українських націоналістів (ОУН).

Відзначимо, що до сучасних досліджень в галузі ідеолого-політичних основ українського націоналізму можна віднести праці П.Дужого, Ю.Киричука, Д.Мирона, С.Квіта, В.Косика, Я.Сватка, О.Сича, В.Ходака. Дослідження ролі українських політичних партій у період становлення незалежної Української держави започатковано в працях В.Литвина, А.Білоуса, О.Гараня, О.Майбороди, С.Телешуна, О.Шановської.

Автор ставить перед собою завдання проаналізувати, яке значення мала ідеологія ОУН на становлення сучасних правих українських політичних партій і їх боротьбу за єднання українських земель і формування української політичної нації.

Організовуючись у 20-х роках ХХ ст., український націоналістичний рух взяв за мету національне визволення українства і розпочав безкомпромісне змагання за здобуття Української Самостійної Соборної Держави. У тривалих пошуках було вирішено найнеобхідніші для того часу завдання: напрацьовано ідеологію українського націоналізму, програму націоналістичного руху і

створено політичний механізм для втілення цієї мети—Організацію українських націоналістів¹.

Незважаючи на деякі ускладнення внутрішнього характеру, на початку 1930-х років ОУН стала монолітною організацією з чітко визначеною метою—боротьба за незалежну соборну українську державу². Уже під час утворення у 1929 р. ОУН задекларувала у своїх програмових засадах, що “основою адміністративного устрою Української держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу”³.

Фактично цей пункт програми свідчив про бачення націоналістами України федеративною державою, що певною мірою позначилося на подальших програмових засадах націоналістичних організацій. Проте зі становленням Української незалежності в кінці ХХ ст. українські націоналісти рішуче виступили за унітарний статус держави.

Відзначимо, що в умовах невизначеності щодо подальшого перебування України в складі СРСР більшість політичних партій, які утворювалися в 1990-1991 рр., уникали відповіді на питання про майбутній державний устрій або пропонували ввести самоврядування для різних територіальних рівнів⁴. Тільки правоцентристські і праві політичні структури виступали за унітарний устрій України.

ОУН не була при владі в Українській державі і не мала змоги проводити необхідні зміни в державному житті, але підтримувала чи критикувала відповідно до свого бачення подій окремі групи чи владні структури. Вже у липні 1988 р. націоналісти висловили критичну оцінку програми Української Гельсінської групи, в якій ставилося за кінцеву мету конфедерація через федерацію. Критиці також було піддано програми Народного Руху України за перебудову з його федерацією і Декларацію Верховної Ради УРСР про державний суверенітет УРСР⁵.

Восени 1990 р. розпочинається структурування неформальних політичних організацій в політичні партії, відбуваються установчі партійні з'їзди. Новоутворювані партії приймають програмні документи, декларують бачення майбутнього країни, в тому числі погляди на державний устрій і місцеве самоврядування.

Так, враховуючи наявність автономії Криму, Народний рух України (НРУ) розглядав Україну як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням – способом здійснення децентралізації функцій державного управління. Рух однозначно заявив, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська мова, тому виступив за поширення української мови в усі сфери життя, відродження й розвиток української національної культури, а також за створення умов для культурно-національного задоволення інтересів усіх етнічних спільнот, що живуть в Україні⁶.

Однак в НРУ в першій половині 90-х рр. ХХ ст. були розбіжності в політичних поглядах на унітарний чи федеративний устрій України. Вони виявилися на установчому з'їзді НРУ, а в подальшому посилювалися. Голова Руху В.Чорновіл спочатку відстоював ідею федеративного устрою України. Проте федеративний устрій політик бачив як ширше місцеве самоврядування з підпорядкуванням центру, центральному уряду, і як легалізацію історичних країв⁷. В підсумку у новій редакції Програми НРУ 1996 р. було зазначено, що Україну слід розглядати як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням⁸.

У свою чергу, лідер правої Української республіканської партії Л.Лук'яненко виступав як категоричний противник федеративного устрою України і двомовності в окремих районах. Він вважав, що в результаті “нашої нещасної долі, ми потрапили під чотири окупації...Це приводило до роз'єднання великої української нації. Сьогодні нам потрібен період національної консолідації”. Що стосується росіян, євреїв, білорусів та інших національностей, то їм політик надавав право на культурно-національну автономію⁹. Проте лідери УРП

визнавали, що “проблеми Східної України мають стати центральними в нашій діяльності”¹⁰.

У прийнятій програмі УРП чітко висловилися за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу¹¹.

У початковий період побудови держави ряд партій задекларували прагнення будувати національну державу корінної нації (тобто “націю-державу” українців), яка здійснюватиме патерналістську політику щодо інших етнічних груп. До таких груп можна було віднести, в першу чергу, Українську національну партію, яка “відстоювала право українського народу на незалежне державне існування і проголошувала своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних кордонах”. Близькою була позиція Всеукраїнського політичного об’єднання “Державна самостійність України”, в програмі якого зроблено наголос на самостійному державному існуванню саме української нації¹². Члени нової політичної структури оголосили себе продовжувачами справи М.Міхновського, Д.Донцова, Є.Коновальця, С.Бандери, Р.Шухевича, Я.Стецька. Основною метою партії було проголошено “становлення Української Самостійної Соборної Держави”¹³.

Утворена 1 липня 1990 р. Українська міжпартійна асамблея* (Українська національна партія, Українська народно-демократична партія, Українська націоналістична спілка та ін.) закликала до безкомпромісної боротьби до того часу, поки під червоно-чорний прапор не стане “вся Україна від Сяну по Кавказ”. Одночасно партійне об’єднання проявляло ксенофобське ставлення до російського населення. Так, один із лідерів Української націоналістичної спілки О.Вітович у червні 1991 р. заявляв: “З москалями нема спільної мови,—застерігав

---

* Після прийняття 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України Українська міжпартійна асамблея перейменувалася на Українську Національну Асамблею.

С.Бандера. І ми живемо за його заповітом... Тих, для кого сучасні демократимоскалі стали друзями... сприймаємо за сміття. Вони не українці...”¹⁴.

Окремі радикальні українські націоналістичні політичні угруповання відмовлялися визнавати національні меншини в Україні, оскільки “культури цих груп насправді є культурами етносів, ойкумени яких лежать поза межами України, а тому є чужими для українців і їхньої держави. На їх думку, в Україні була лише одна національна меншина – кримські татари, але і про них “можемо говорити поки що в перспективі, оскільки кримські татари оселились в Криму лише 1240 р. і становлять переважну меншість усієї чисельності їхнього етносу сьогодні”. Крайні праві відстоювали необхідність асиміляції українським етносом іншоетнічних осіб, а державну підтримку культур інших націй розцінювали як “виштовхування іншоетнічних осіб з українського етносу”¹⁵.

Утворений 31 березня 1992 р. Конгрес українських націоналістів (КУН) задекларував у політичних резолюціях підтримку національної рівноправності, але виступив за скасування існуючої територіальної автономії Криму і право кримських татар на національне самовизначення. Дотримуючись засади, що кожен народ має незаперечне право на самовизначення, українські націоналісти визнавали право кримських татар поруч з українським народом як автохтонів на федеративну автономію Криму в рамках державної суверенності України, як повноцінних громадян української держави.

Формулювання статусу Криму як федеративної автономії, та й ще в рамках державної суверенності України, не дозволяє чітко визначити уявлення українських націоналістів про майбутнє півострову (автономія чи федерація). Проте визнання права за кримськими татарами на національне самовизначення свідчило про прагнення українських націоналістів побудувати демократичну децентралізовану державу.

Натомість українські націоналісти гостро засуджували спроби російських імперіалістів провести референдум за незалежність Криму. Вони трактували півострів як “історичну землю двох дружніх народів—українців та кримських татар, спільним ворогом для яких завжди була імперіалістична Росія”. У зв’язку

з діями росіян за представниками всіх національностей, які проживали в Україні, визнавалися повні права і привілеї громадян України, але “лише при умові, що їхня лояльність буде насамперед до новоствореної української держави”¹⁶.

Одночасно новостворений КУН виступав за встановлення повної рівноправності українців всіх регіонів держави, припинення дискримінації українського громадсько-політичного життя у Криму, Донецько-Криворізькому басейні, на півдні України”¹⁷.

20-22 травня 1993 р. в Ірпені поблизу Києва відбувся XII Великий Збір Українських націоналістів. У зв’язку зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. на Великому Зборі було прийнято рішення “перейти від визвольного націоналізму до державного” і утверджено нову програму ОУН¹⁸.

У розділі програми, присвяченому державній владі та державному устрою, було визначено, що адміністративний устрій України повинен врахувати етнічні та інші особливості регіонів, але “мусить бути побудований так, щоб насамперед забезпечувати єдність та унітарність Української держави”¹⁹. ОУН категорично відкидала будь-яку федералізацію України, нав’язування їй політичних автономій, вважаючи це неприхованою антидержавною діяльністю²⁰.

Одночасно українські націоналісти погоджувалися, що основою адміністративного устрою мусить бути місцеве самоврядування, яке має свої “традиційні форми з усіх часів української державності”, а землі та регіони повинні бути представлені у вищих законодавчих органах влади²¹. Доцільними визнавалися прямі вибори мера, районного та сільського голів, а вищу посадову особу області, крім виборів, мав затверджувати на посаді Президент України²². Задля зменшення “федералістичних тенденцій” ОУН навіть пропонувала вирівнювати соціальне становище різних регіонів України²³.

Українські націоналісти визнавали відповідальність за долю інших народів, що проживають на теренах України і проголошували гасло: “Україна — спільне добро всіх її громадян”²⁴. Будуючи унітарну державу з домінуючою

українською культурою, вони обіцяли забезпечити можливості для збереження і розвитку культур національних меншин²⁵. Натомість надання статусу державної російській мові, на думку українських націоналістів, могло б посилити сепаратистські настрої і фактично узаконило б меншовартість і безперспективність української мови²⁶.

Усвідомлення України соборною державою українські націоналісти підтвердили історичною соборністю. Так, 22 серпня 1992 р. на розширеній сесії Верховної Ради України президент Української народної республіки в екзилі, лідер ОУН М.Плав'юк склав свої повноваження всенародно обраному Президенту України Л.Кравчуку²⁷.

Напередодні прийняття Конституції України принцип унітарності відстоювала більшість правих політичних партій і об'єднань, зокрема Українська республіканська партія на чолі з М.Горинем, Українська селянсько-демократична партія на чолі з М.Шкарбаном, Українська християнсько-демократична партія на чолі з В.Січком та інші. Осередки товариства “Просвіта” на чолі з П.Мовчаном наполягали, щоб у Конституції був дотриманий принцип унітарності при існуванні двопалатного парламенту і перетворення Криму в звичайну область²⁸.

Прийняття Конституції України в 1996 р. визначило статус України як унітарної держави, і в “умовах контрольованої демократії” Л.Кучми питання про перегляд форми державного устрою порушували тільки маргіналізовані проросійські політичні структури.

На парламентських виборах 1998 р. був утворений державницький націоналістичний та націонал-демократичний виборчий блок “Національний фронт”, який складався з Конгресу Українських націоналістів, Української консервативної республіканської партії, Української республіканської партії. У своїй передвиборчій програмі блок одночасно задекларував потребу проведення адміністративної реформи і прагнення “змінити структуру” та скоротити “чисельність управлінського апарату на всіх щаблях влади”²⁹. Натомість в рамках парламентських виборчих кампаній 2002 і 2006 рр. праві

політичні сили в тій чи іншій формі співпрацювали з виборчим блоком “Наша Україна“ і підтримували соборницькі позиції В.Ющенка.

Значну увагу пробудженню в українців почуття гордості за власну історію, глибинного усвідомлення ними ідеї соборності всіх українських земель, роз’ясненню ідеї європейського вибору України, сприянню розвитку місцевого самоврядування приділяла утворена в 1999 р. правоцентристська партія “Собор” (пізніше – Українська республіканська партія “Собор”) на чолі з А.Матвієнком. Партія в літні місяці протягом п’яти років популяризувала соборність України через спортивний туризм (Велопробіг гетьманськими столицями (1999 р.); Вітрильна регата “Собор-2000”; Історико-екологічна експедиція на Говерлу (2000 р.); Просвітницько-спортивна експедиція “Соборна Україна” (2001 р.); Просвітницько-спортивна експедиція “Соборна Україна – 2002”; Культурно-спортивна експедиція “Соборна Україна – 2003”; “Соборна Україна – 2004”)³⁰.

Президентські вибори 2004 р., які загострили увагу на питанні статусу російської мови, а також спроби оточення В.Януковича розіграти сепаратистську карту під час Помаранчевої революції, призвели до реанімації федералістських ідей. В цих умовах керівники ОУН (М.Плав’юк), ОУН (революційної) (А.Гайдамаха), виборчого об’єднання “Свобода” (О.Тягнибок) 5 грудня 2004 р. виступили на підтримку єдності країни³¹. Президія Проводу ОУН заявила “Ні – сепаратизму”, засудила будь-які зазіхання на суверенітет України і заявила: “Українські націоналісти готові виступити на захист територіальної цілісності держави, захистити її національний суверенітет. Для нас не залежність і соборність України – понад усе!”³². У заяві Секретаріату ОУН “Заколот проти державності України” вибори і сепаратистські тенденції на Сході і Півдні країни трактувалися як “давно і таємно спланований план ліквідації державності України... яку очолюють не тільки Кучма-Янукович-Медведчук, а їхній духовний і організаційний натхненник – путінський Кремль”³³. Одночасно представники правих політичних партій становили кістяк протестного Майдану і своїми діями активно захищали соборність України.

Праворадикальні позиції зайняла утворена 22 грудня 2004 р. Українська консервативна партія (далі—УКП). Програма УКП стверджує, що тільки сильна соборна національна держава здатна захистити життєвий простір нації, забезпечити демократичний лад, високий рівень життя. Для реалізації цієї моделі партія вважає “необхідним повернення в суспільно-політичне життя ідеології українського консерватизму на основі традицій та морально-правових засад українського козацтва, пріоритетності засад української культури”³⁴.

Партія обстоює принцип недоторканності та неподільності території України, її унітарності, виступає проти дезінтеграції української нації за регіональними, конфесійними, мовними та іншими ознаками. Крім того, у програмі УКП спеціально задекларовано, що партія проти федералізму України за жодних обставин. Водночас консерватори виступають за розширення повноважень громад, місцевого самоврядування, в тому числі козацького (С.А.—залишається незрозумілим статус “козацького самоврядування”)³⁵.

У постпомаранчевий період окремі політичні сили спробували законодавчо закріпити статус російської мови як державної. Подібні законопроекти викликали жорстку критику зі сторони української націонал-демократії. Так, лідер Соцпартії О.Мороз вніс в парламент проект нового закону про мови, в якому передбачалося надати національним мовам статус офіційних в межах окремих територій і по усій Україні за рішенням Верховної Ради. Натомість, голова Київського благодійного фонду ім. Олекси Гірника “Українським дітям – українське слово” і міської організації УРП “Собор” Ю.Гнаткевич розцінив законопроект як спробу позбавити “українців бажання і потреби в своєму національно-мовному відродженні”³⁶.

У зв’язку з діяльністю влітку 2006 р. екстремістських проросійських організацій в Криму, “антиукраїнської спрямованості і націленості на руйнування суверенітету та цілісності Української держави” парламенту Автономної республіки Крим свою позицію щодо державного устрою країни висловило праворадикальне виборче об’єднання “Свобода” на чолі з О.Тягнибоком. Зокрема, у заяві від 11 червня 2006 р. партійне утворення виступило за

ліквідацію автономії Криму та переформування її у Кримську область, щоб “позбавити іноземних окупантів можливості проводити PR-кампанії за сценарієм Кремля”³⁷.

Результати парламентських виборів 2006 р. загострили політичну напругу і поділ країни по лінії Схід-Захід. Відзначимо, що в умовах довготривалого процесу формування парламентської коаліції після виборів 2006 р. КУН акцентував увагу на небезпеці існування демократичної соборної держави і закликав Президента України в разі необхідності ввести пряме президентське правління для збереження конституційного ладу, суверенітету і цілісності України та продовження демократичних перетворень у нашій державі³⁸.

Організація українських націоналістів також виступила 17 червня 2006 р. з заявою щодо безпеки “територіального розчленування держави та підпорядкування її Російській федерації”. Крім того, це політичне об’єднання ще раніше публічно засудило російськомовний сепаратизм на Півдні і Сході України та автономістські заяви русинів Закарпаття³⁹.

Отже, більшість українських правих партій в умовах становлення незалежності України дотримуючись засад націоналістичної ідеології підтримували унітарний статус України. Розбіжності в їх середовищі проявлялися в ставленні до повноважень Автономної республіки Крим і можливості надання самоврядування різним територіальним рівням. Водночас націоналістичні політичні структури (УРП (УРП-“Собор”), Конгрес українських націоналістів, ОУН (р), ОУН і т.д.) своєю практичною діяльністю активно сприяли втіленню в життя ідеї соборної України. Перспективи подальших досліджень ролі українських політичних партій у процесі єднання країни і формування політичної нації полягають у комплексному аналізі їх програмових засад і практичної діяльності.

Adamovych S. The idea of conciliarism in the programme documents of UNO and its representation in the activities of the modern political parties. In this article it is analysed the role of the ideology of the Ukrainian nationalists organization in the process of the establishment of the programme **basics** of Ukrainian modern leading parties. The author grounds down the essential

influence of the UNO on the conciliaristic activity of the Ukrainian political parties at the end of the XX-th century—beginning of the XXI-st century.

Key words: Ukrainian leading parties, conciliarism, independent Ukraine, separatism, unitary, federalisation, local self-government, ideology.

¹ Жижко С. Мета і завдання українського націоналістичного руху // Матеріали Першого Збору конгресу Українських націоналістів.—К.: Головний Провід Конгресу Українських націоналістів, 1995.—С.31.

² Ходак В. Проблеми організаційно-політичного становлення ОУН // Галичина.—2001.—№7.—С.82.

³ Книш З. Становлення ОУН.—К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1994.—С.105.

⁴ Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності українських політичних партій (1991-2004 рр.) // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей. Випуск 3. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.5.

⁵ Олесків В. Діяльність Організації Українських націоналістів (1945-1993) // Матеріали Першого Збору конгресу Українських націоналістів.—К.: Головний Провід Конгресу Українських націоналістів, 1995.—С.51.

⁶ Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. – Одеса, 2003. –С.11.

⁷ Чорновіл В. Компартія фактично існує // Літературна Україна.—1991.—19 вересня.—С.3.

⁸ Шановська О.А. Назв. праця.—С.11.

⁹ Лук'яненко Л. Не злоба, а любов рухає мною вперед // Молода Галичина. – 1991. – 12 листопада. – С.1.

¹⁰ Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993.—С.99.

¹¹ Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія.— К.:ІПіЕНД, 2002.—С.175.

¹² Майборода О.М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – С.156.

^{13 13} Бойко О.Д. Назв. праця.—С.174.

¹⁴ Гарань О.В. Назв. праця.—С.182.

¹⁵ Приходько Г. Українці в Україні: проблема теорії. Хто суверен в Україні: українці чи етнічні групи? // Державність. – 1996. – №2. – С.8-9.

¹⁶ Конференція Українських Націоналістів. Матеріали й документи. – К.:В-ння Конгресу Українських Націоналістів (КУН), 1992. – С.204, 221.

¹⁷ Там само.—С.204.

¹⁸ Декларація // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.281.

¹⁹ Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.286.

²⁰ Резолюції XII Великого збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.297.

²¹ Програма Організації Українських Націоналістів.—С.287.

²² Болтарович Є. Екстраполяція українського націоналізму на державотворчі процеси в Україні // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.267.

²³ Програма Організації Українських Націоналістів.—С.291.

²⁴ Свідзинський А. Це складне національне питання // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.259.

²⁵ Резолюції XII Великого збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.299.

-
- ²⁶ Програма Організації Українських Націоналістів.—С.292.
- ²⁷ Таран С. Власною працею і власним серцем // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.98.
- ²⁸ Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ,2000. –С.77.
- ²⁹ Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / Упоряд. Томенко М., Проценко О. – К.: Заповіт, 1998. –С.76.
- ³⁰ Закревський М. Україна соборна // Без цензури.—2004.—8-15 липня. – С.13.
- ³¹ Заява ОУН, ОУН(р) та ВО "Свобода // http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000080.html.
- ³² Заява "Ні – сепаратизму!" // Українське слово. – 2004. – 1-7 грудня. – С.3.
- ³³ Заява Секретаріату ОУН "Заколот проти державності України" // Українське слово. – 2004. – 1-7 грудня. – С.3.
- ³⁴ Програма Української Консервативної партії // [http // www.ukrvybir.com/prma.php](http://www.ukrvybir.com/prma.php).
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Равноправие языков может консолидировать страну и примирить регионы // Вечерние Вести. – 2005. – 11-17 февраля. – С.4.
- ³⁷ ВО "Свобода" стурбовано ситуацією в Криму // http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000469.html.
- ³⁸ Партії заявляють // Шлях перемоги.—2006.— 19 липня.— С.2.
- ³⁹ <http://www.mplawiuk.kiev.ua/>.